

KOCAELİ İLAHİYAT DERGİSİ

Kocaeli İlahiyat Dergisi / Kocaeli Theology Journal

Şiblî Nu'mânî'nin Seyahatnâmesinde İstanbul'da İlmî Hayat

Scientific Life in Istanbul in the Travelbook of Shiblî Nu'mani

Halime Zehra İNAL (Sorumlu Yazar)

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları,
Master's Student, Kocaeli University Faculty of Theology, Islamic History and Arts,
Kocaeli/Türkiye,
zehrainal6@gmail.com, orcid.org/0000-0002-6858-348X

Bahattin TURGUT

Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Kocaeli/Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Kocaeli University Faculty of Theology, Islamic History and Arts,
Kocaeli/Türkiye
bahattinturgut02@gmail.com, orcid.org/0000-0003-4289-1350

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	7 Mart 2023 / 7 March 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	28 Mart 2023 / 28 March 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	25 Haziran 2023 / 25 June 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Haziran 2023 / June 2023
Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 106-122.	

Atıf / Cite as: İnal, Halime Zehra-Turgut, Bahattin. "Şiblî Nu'mânî'nin Seyahatnâmesinde İstanbul'da İlmî Hayat [İbn Al-Arabi According to Early Biographers and Commentators: A Study Based On the Concept of Khatmiyah]". Kocaeli İlahiyat Dergisi-Kocaeli Theology Journal 7/1 (Haziran/June 2023), 106-122. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8033800>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Halime Zehra İNAL-Bahattin TURGUT**).

Yazar Katkıları / Author Contributions: Veri Toplanması / Data Collection: HZİ (%90), BT (%10), **Veri Analizi / Data Analysis:** HZİ (%80), BT (%20), **Makalenin Yazımı / Writing up:** HZİ (%90), BT (%10), **Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision:** HZİ (%90), BT (%10).

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Yayıncı / Published by:

Kocaeli İlahiyat Dergisi, Kocaeli Üniversitesi'nin bir yayınıdır.

Kocaeli Theology Journal is a publication of Kocaeli University.

Şiblî Nu'mânî'nin Seyahatnâmesinde İstanbul'da İlmî Hayat

Öz

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ın saygın, Müslüman âlim ve tarihçilerinden olan Şiblî Nu'mânî (ö.1914), aynı zamanda "Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır" adlı seyahatnâmesiyle modern dönem seyyâhlığına iyi bir örneklik teşkil etmektedir. Söz konusu eser, Şiblî'nin İslâm coğrafyasının çeşitli ülkelerine gerçekleştirdiği gezileri ve buralarda elde ettiği gözlem ve birikimleri kapsamaktadır. Bu noktada Şiblî Nu'mânî'nin çıkmış olduğu yolculukta rotasına hem dünyanın hem de İslâm coğrafyasının önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan İstanbul'u dâhil etmesinde İslâm âleminin hâmîsi konumundaki Osmanlı Devletine karşı beslediği muhabbetin derin tesirleri bulunmaktadır. Zira XIX. yüzyılda gerek Osmanlı Devleti'nin başkenti gerekse müslim-gayrimüslim pek çok insanın rağbet ettiği ilim ve irfan merkezi olması İstanbul'u dünyanın en saygın şehirlerinden biri konumuna getirmektedir. Nu'mânî'nin mezkûr eserinde İstanbul'un dünya çapında şöhret bulmuş medreselerinden, kütüphanelerinden aynı zamanda dönemin eğitim sisteminden, basın yayın kuruluşlarından ve değerli ilim adamlarından hulâsa ilmî ve kültürel hayatı kapsayan her türlü husustan detaylı bir biçimde bahsetmesi bu gerçeği ortaya koymaktadır. Seyahatnâmeler, edebî metin olarak ele alınabilirken önemli bir misyonu daha bulunmaktadır ki o da yazıldığı döneme kapı aralayan tarihî kaynaklardan olmasıdır. Yazarın bakış açısı ve değer yargılarını barındırıyor olsa da tarihî, siyasî, edebî, sosyokültürel pek çok alanda okuyucuya dönemin kültür kodlarını sunması bakımından önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda seyahatnâmesi ışığında Şiblî Nu'mânî'nin XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İstanbul'daki ilmî hayatı nasıl gözlemlediğini ve hangi tespitlerde bulunduğunu inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, ilmî hayat, seyahatnâme, seyyâh, Şiblî Nu'mânî.

Scientific Life in Istanbul in the Travelbook of Shibli Nu'mani

Abstract

Shibli Nomani (d.1914), one of the respected Muslim scholars and historians of India in the second half of the 19th century, is also a good example of modern period travel with his travel book called "Safarnama-e-Rome-o-Misr-o-Shaam". The work in question covers the travels of Shibli to various countries of the Islamic geography and the observations and knowledge he gained there. At this point, Shibli Nomani's inclusion of Istanbul in his journey, one of the most important science, culture and civilization centers of both the world and the Islamic geography, has a profound effect on the love he had for the Ottoman Empire, which was the patron of the Islamic world. Because in the 19th century, being the capital of the Ottoman Empire and the center of science and wisdom that many Muslims and non-Muslims were in demand, Istanbul became one of the most respected cities in the world. In his aforementioned piece, Nomani's detailed mention of the world-renowned madrasahs and libraries of Istanbul, as well as the education system of the period, the media outlets and valuable scholars, about all aspects of scientific and cultural life, reveals this fact. While travelogues are handled as literary texts, there is another important mission, which is the historical course that opens the door to the turning point in which it was written. Although it contains the author's point of view and value judgments, it is important in terms of presenting the cultural codes of the period to the reader in many historical, political, literary and socio-cultural fields. In this study, we will examine the how he observed the scientific life in Istanbul since the last quarter of the 19th century and what determinations he made.

Keywords: Ottoman, Istanbul, science life, travelbook, traveller, Shibli Nomani.

Giriş

Şiblî Nu'mânî 1857 yılında Hindistan'da doğmuştur. Asıl adı Muhammed'dir ancak Şiblî lakabı ve İmâm-ı Âzam Nu'mân b. Sâbit'e nisbetle Nu'mânî nisbesiyle tanınmıştır. Mevlânâ Şiblî diye de anılmaktadır. Şiblî, ilk ve temel dinî bilgilerini babasından aldıktan sonra resmî eğitimine Maktabah'da başlamış ve döneminin kıymetli hocalarından çeşitli alanlarda ilim tahsil etmiştir. Ana dili olan Urduca dışında iyi derecede Arapça, Farsça, Hintçe, Sanskritçe ve İngilizce bilmektedir. Bunların dışında tarih ve düşünce tarihine duyduğu ilgi sebebiyle Fransızca, Almanca'yı iyi derecede ve yaptığı seyahat sayesinde Türkçeyi de az da olsa öğrenmiştir.¹ Sir Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) ve Dr. Thomas Arnold (ö. 1930) ile yakın temasta bulunmuş ve onların etkisiyle Batı düşüncesine karşı eleştirel yaklaşımlarda bulunarak İslâmî kimliğini ve düsturunu yazılarında aktarmıştır. 1882'de Seyyid Ahmed Han tarafından kurulan Aligarh İslâm Üniversitesinde Arapça ve Farsça hocası olarak görev almıştır. Tarihçiliğinin yanı sıra büyük bir âlim olması sebebiyle allâme lakabıyla da zikredilmektedir. İslam tarihine ilaveten hassaten kelâmî sahada da çalışmalar yürütmüştür.² Evli ve üç çocuk babası olan Şiblî Nu'mânî, 57 yaşında 18 Kasım 1914'te Azamgarh'da vefat etmiştir. Allâme Şiblî Nu'mânî'nin kabri şu anda Azamgarh'da Darul Musannefin Shibli Akademisi olan evinin Shibli Manzil avlusunda bulunmaktadır.

Şiblî Nu'mânî'nin doğduğu yıla tekabül eden 1857'de Hint-Pakistan Alt Kıtası'nda hem Müslüman hem de Hindu halk üzerinde derin tesirler bırakan ayaklanma meydana gelmiştir. Söz konusu kalkışmanın katalizörü İngilizlerin yürüttüğü politikalar neticesinde Müslüman Hint toplumu hızla yozlaşmış ve kültür kodlarından uzaklaşmıştır bununla birlikte İslâm dünyasındaki Batı istilâsı da aynı minvalde yayılmıştır. Tüm bu menfi gelişmeler Şiblî'nin en büyük mücadele sahasını oluşturmaktadır. Böyle bir dönemde çalışmalarını sürdüren Nu'mânî, tabii ki İngilizlerin yakın takibine girmiştir. Özellikle Osmanlı'ya ve hilâfet makamına beslediği muhabbet akabinde İstanbul'a yaptığı seyahat, orada Sultan Abdülhamid Hân (1876-1909)'la görüşmesi İngilizler için yeterli tehdit unsuru kapsamındaydı.

1892 yılında çıktığı seyahat, Mısır, Şam ve Anadolu en nihayetinde İstanbul'da tamamlanmıştır. Özellikle kütüphanelere ve Osmanlı'nın eğitim sistemine dair önemli incelemelerde bulunmuştur. Seyahati neticesinde elde ettiği bilgi ve gözlemlerini çalışmamızın temel kaynağı olan *Sefernâme-i Rûm-u Şam-u Mısır* adlı eserinde aktarmıştır. Yusuf Karaca, mezkûr eseri tercüme ettiği kitabın girişinde Şiblî Nu'mânî'yi tanıtırken Seyyid Süleyman Nedvî (ö.1953)'nin şu sözlerine yer vermiştir:

“Her ne kadar Şiblî'nin seyahati ilmî ve kültürel bir görüntü altında gizlenmiş olsa da aslında amacı Hint Müslümanları ile halife-i Müslimin Sultan Abdülhamid arasında bir bağ meydana getirmektir. Bu gerçekleşmiş ve Şiblî Hint Müslümanlarının ilk elçisi olmuştur. İngilizler bu seyahatin arkasından meydana gelebilecek etkilerden çok kuşkullanmış, özellikle onun kurduğu eğitim teşkilatlarındaki Müslüman öğrencilerde meydana getireceği heyecandan korkmuşlardır.”³

¹ Şiblî Nu'mânî, *Sefernâme-i Rûm u Şâm u Mısır*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Ravza Yayınları, 2016), 11.

² Züleyha Birinci, “Şiblî Nu'mânî'nin Kelâm Tarihine Bakışı”, *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2020), 3.

³ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 18.

Şiblî Nu'mânî, Hindistan-Pakistan alt-kıtasında Müslümanların İngilizlere karşı göstermiş olduğu mücadelede genç yaşına rağmen etkin rol oynamıştır. Dönemin halifesi II. Abdülhamid'in savunduğu İslâm Birliği siyaseti Hindistan gibi sömürge altındaki İslâm ülkelerince benimsenmiş, mezkûr coğrafyalardaki milli kimliklerin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.⁴ Nedvî'nin cümlelerinden anlayacağımız üzere Şiblî'nin mücadelesine hilâfet merkezinin desteği İngilizleri oldukça rahatsız etmiş ve bu sebeple açıktan ve gizliden müdahalelerde bulunmuşlardır. Tüm bunlara rağmen Şiblî İstanbul'da gördüğü eğitim-öğretim metodunu kendi topraklarında uygulamaya koyma yolunda gayret sarfetmiştir.

Yaklaşık üç ay kaldığı İstanbul'da ilmî çalışmalarını ve gözlemlerini titizlikle yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nin eğitime verdiği önemden, uyguladığı yeni tarz eğitim sisteminden, talebelerin ilmî durum ve ahlâkî tutumlarından, dönemin mühim yazarlarından, bilhassa kütüphanelerinden detaylıca bahsettiği mezkûr eseri, XIX. yüzyıl İslâm tarihçileri arasında dikkat çeken isim olmasına sebebiyet vermiştir.

1. Şiblî Nu'mânî'ye Göre İstanbul'da İlmî Durum

Dünya tarihinde XIX. yüzyıl çalkantılı geçen, çeşitli akımların ve ideolojilerin zuhur ettiği, günümüzde tartışılan çoğu toplumsal probleme kaynaklık eden zaman dilimidir. Dolayısıyla XIX. yüzyılın son çeyreğinde seyahatine başlayan Şiblî Nu'mânî'nin kaleme aldığı bu eser; dönemin sosyoekonomik, toplumsal, kültürel yapısına ışık tutması bakımından önem arz etmektedir. Konu bağlamında mezkûr eser, hassaten II. Abdülhamid devrinin eğitim faaliyetlerine, üniversite ve diğer okulların eğitim düzeylerine, eğitimin ülkedeki değerine, öğrenci ve hocaların kalitesine aynı zamanda kaynak bulundurması sebebiyle kütüphanelerin çeşitliliğine ve eğitimle ilintili pek çok farklı hususa dair geniş ölçüde bilgi barındırmaktadır.

Nu'mânî, bulunduğu süre zarfında İstanbul'da gözlemlediği eğitim sistemini "eski ve yeni eğitim tarzının birbiriyle mücadelesi" olarak zikretmektedir. Nitekim söz konusu dönem daha önce de belirttiğimiz üzere çeşitli fikir akımlarının çıktığı ve bir disiplin hüviyeti kazandığı zaman dilimidir. Bu sebeple çoğu toplumda olduğu gibi Osmanlı eğitim tadrîsinde de değişikliklere gidilmiştir. Müslüman Osmanlı tebaası için yeni "Avrupa kalıbı" pek çok alanda olduğu gibi eğitimde de tartışmalara neden olmuştur.⁵

Kütüphanelere karşı ayrı bir ilgisi olduğunu her fırsatta dile getiren ve eserinde de münferit başlık halinde ele alan Nu'mânî'ye göre Osmanlı'daki göz alıcı ilmî terakki büyük ölçüde dil ve tercüme faaliyetleri sâyesinde gerçekleşmiştir. Nitekim Türk dilinin gelişiminde özellikle XIV. yüzyılda ivme kazanan Arapça ve Farsçadan yapılan edebî çeviriler önemli rol oynamıştır. Hassaten İslâm ülkelerinde bilim/ilim dili Arapça olmasına karşın Devlet-i 'Aliyye'de Türkçe'ye daima ihtimam gösterilmiş ve onun âtıl, işlevsiz hale gelmesine müsaade edilmemiştir.⁶ Nitekim en başarılı ilmî çalışmaların ortaya koyulduğu dönemlerde Türkçe kaleme alınmış pek çok eser bulunmaktadır. Yeni eserlerin yanı sıra tarih, hukuk, tıp vb. pek çok dalda mevcut kült eserlerin -İbn Haldûn, Taberî,

⁴ Arzu Çiftsüren, "Şiblî Nu'mânî'nin Seyahatnâmesinde II. Abdülhamid ve Gazi Osman Paşa", *Doğu Araştırmaları Dergisi* 18 (2018), 8.

⁵ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 64.

⁶ Nilay Avcı, "Osmanlı-Türk Toplumunda Çeviri Etkinliği Üzerine Tarihsel Bir İnceleme", *Mersin Üniversitesi SBE e-Dergi* 4/1 (2020), 157.

İbn Hallikân, Makrizî'nin eserleri gibi- Türkçe çevirilerinin yapılması Osmanlı Devleti'nin ilme ve ilmî terakkiye gösterdiği değerlerin bir nişânesidir. Tercüme faaliyetleri sâyesinde ilim dünyasındaki önemli eserlerin çoğu yüksekokulların ekseriyetinde ders kitabı olarak okutulmuş ve bu sâyede eğitim-öğretim üst düzey kalitede verilmiştir. Bunların yanında gerekli ilmî çalışmalar yapılarak muhtelif dallarda ve yeni teknik bilgilere dair çokça Türkçe eser kaleme alınarak bilim dünyasına katkıda bulunulmuştur. Öyle ki Şiblî'nin ifadesine göre: "Arapçadan sonra Asya ülkelerinin hiçbirinin dilinde bu kadar tarihî kitap birikimi mevcut değildir".⁷ Ayrıca yazılan Türkçe tarih kitapları özelinde eserlerin içeriği bakımından değerlendirmesini de yapan Şiblî'ye göre salt rivayet aktarımından ziyade tarih felsefesi ve metodolojisine uygun bir akış içinde, olayların neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde verilmesi, yine olaylara ilişkin inceleme ve tenkitlerin yapılması, okuyucuya zihnini açacak kritiklerin sunulması, siyasi tarihten öte ek olarak söz konusu dönemin medenî, ahlakî ve ilmî durumuna dair geniş bilgilerin sunulması önem arz eden hususlardandır. Şiblî Nu'mânî, Avrupa tarih bilim dalının Türkçe eserlerden çokça istifade ettiğini ve mevcut birikimini ortaya çıkardığını da aktarmaktadır.⁸

1.1. Eğitimin Gelişmesi ve Eski-Yeni Eğitim Sistemi

Osmanlı Devleti'nde eğitim denince akla öncelikle medreseler ve sıbyan mektepleri gelmektedir. Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren hızla gelişen medreseler, payitaht merkezli olmak üzere devlet topraklarına büyük ölçüde yayılarak faaliyet göstermiştir. Medreselerin disiplini, eğitim kalitesi ve derslerin muhtevasıyla Osmanlı'nın büyümesinde son derece önemli hizmetleri olmuştur. Bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıl ortalarından itibaren bir diğer önemli eğitim kurumu mesabesindeki Enderunlar⁹ devlet için mühim bir yer tutmaktadır. XIX. yüzyıl başlarına kadar etkisini devam ettirmiş, daha sonra ise Batı tarzında açılan mekteplerin artmasıyla ihtişamını giderek kaybetmiştir.¹⁰

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu çağın gerçekleriyle yüzleştiği ve böylece eksikliklerini ıslah ettiği dönem olarak nitelendirilmektedir. Söz konusu yüzyıldaki reform hareketleriyle eğitimin işlevselliğinin direkt olarak toplumsal ve siyasî hayata uyum sağlaması amaçlanmıştır.¹¹ Bu noktada Şiblî'nin yaptığı tespit önem arz etmektedir: "Türklerde her şeye siyasî bir gözle bakmak enteresan bir prensiptir. Her şeye milletler arası bir politika gözüyle bakmaktadırlar. O bakımdan herhangi bir işin herkesin gözü önüne serilmesini istememektedirler."¹² Esasen bu durumu açıklamak için coğrafi konumu göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Nitekim Anadolu'nun tarih boyunca içinde bulunduğu stratejik ve siyasî pozisyon adım atılan her sahada gözetilmek mecburiyetinde bırakmıştır. "Coğrafya kaderdir" sözü mûcibince Şiblî'nin yaptığı tespiti yerinde bulmak mümkündür. Zira tarihte Müslüman olmalarıyla birlikte Türkler, daima etkin bir unsur olarak rol oynamış ve oynamaya devam etmektedir.

⁷ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 150.

⁸ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 151.

⁹ Osmanlılar'da idarî ve askerî kadronun yetiştirilmesi için teşkil edilen saray eğitim kurumu.

¹⁰ Mehmet İpşirli, "Enderun", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09.08.2022).

¹¹ Sedat Kanat, "XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları ve Toplumsal Zihniyet" *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/15 (2018), 1.

¹² Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 114.

XVIII-XIX. yüzyıllarda küresel sahada meydana gelen bir takım toplumsal ve siyasî değişiklikler aynı zamanda ortaya çıkan düşünce akımları, Osmanlı Devleti'nin hükümet yapısında da büyük bir zihniyet dönüşümünün gerçekleşmesine neden olmuştur. Devlet büyükleri, mevcut yönetim politikasıyla devletin bekasını sağlamakta güçlük çekileceğini tespit etmişlerdir. Dolayısıyla yapılması gerekenin Batı'nın baş rol oynadığı yeni dünya düzenine yapıcı bir yaklaşımla ancak kendi kültür kodlarımız çerçevesinde ayak uydurulması ve söz konusu değişimi sürdüreceği bir bürokrasi inşası olduğu anlaşılmıştır. Medrese kökenli ulemâ, bürokrat ve aydın sınıfının kurduğu yeni sisteme intibak etmede sorun yaşamıştır. Hâsılı mevcut şartlar içinde yeni eğitim anlayışının gelişmesi kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmiştir.¹³ Eserinde bu konuyu iki tarzlı eğitim başlığı altında ele alan Şiblî, dikkatle ve bizzat yerinde gözlemleyerek özellikle yeni sistemle kurulmuş okullara dair önemli bilgiler aktarmaktadır. II. Mahmut'un (1808-1839) öncülüğünde Osmanlı tadrîsatı; ibtidâî, rüşdiye, îdâdî ve yüksek okul şeklinde dört dereceli eğitim sistemine dönüştürülmüştür. İlköğretim seviyesindeki ibtidâîlerde Kur'ân-ı Kerîm, Türkçe, Arapça imlâ, Resim ve temel seviyede Matematik dersleri verilmektedir. Mezkûr eserde aktarıldığına göre en fazla beş sene süren bu okul, talebenin zekâ seviyesine göre daha da kısalarak bir senede bitirilmesi mümkündür.¹⁴ Bakıldığında öğrenciyi eğitim sisteminin kalıplarına sıkıştırmaktan ziyâde bireyin kabiliyetine göre şekillenen bir mekanizma işleyişi söz konusudur ki bu da çocukları ilme ve öğrenmeye teşvik etmesi bakımından önem arz etmektedir. Rüşdiye ve îdâdî okullarında ise derslerin muhteva ve sayısı gittikçe artış göstererek kaliteli, disiplinli bir eğitim süreci sağlanmaktadır. Fransızca, Geometri, Ticaret Usûlü, Resim ve Harita çizimi gibi daha çeşitli, öğrenciyi her alanda yetiştiren branşlar verilmektedir. Özellikle Harita çizimi günümüzdeki fakülte seviyesindeki yüksek okullarda (Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Harbiye vb.) daha titizlikle eğitimi verilen bir ders konumundadır.

Eserinde, dönemin Padişahı II. Abdülhamid'e karşı beslediği muhabbeti sıklıkla dile getiren Şiblî; onun eğitime vermiş olduğu önemi, konuyla ilgili faaliyete geçirdiği yenilik ve gelişmeleri mütalâa etmiştir. Bu noktada senelik eğitim raporlarını içeren maârif salnâmelerini incelemiş ve önceki senelere göre âzamî seviyede değişiklikler olduğunu tespit etmiştir. Kendi ifadesiyle, bir önceki yılın eğitim raporunda yapılan tespitlerle daha sonraki yılın tespitlerinin hiçbir benzerliği yoktur. Yani eğitim çok hızlı ve büyük ölçüde gelişmiş, okullar ve öğrenciler hayret edilecek şekilde artmıştır.¹⁵ II. Abdülhamid'in tahta oturduğu 1876 yılında Osmanlı Devleti sınırlarında 18.490 sıbyan mektebi, 253 rüşdiye, 4 dârü'l-muallimin, 4 yüksek okul ve 1 özel okul bulunmaktadır. Abdülhamid Han'la birlikte ülkedeki eğitim kurumlarının sayısı; ibtidâî mekteb yaklaşık 5000'e, 74'ü kızlara özel olmak üzere rüşdiye 619'a, îdâdî 109'a, dârülmualimîn ise 32'ye yükselmiştir.¹⁶

Abdülhamid Han, devletin devamlılığını sağlamak, mutlak bir otorite sahibi olmak ve eskiden olduğu gibi devleti geleneksel gücüne kavuşturmak için var gücüyle çalışmıştır. Bu noktada

¹³ Şerif Demir, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim" *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13 (2015) 4.

¹⁴ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 116.

¹⁵ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 117.

¹⁶ Esmâ Parmaksız, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler" (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 27. Konuyla ilgili belge ve bilgiler için bkn: Neslihan Oytun, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikasının İzmir'e Yansımaları", (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002), 88.

devletçilik ve merkezîyetçilik ilkelerini devlet yönetiminde hâkim kılarak Osmanlı'nın varlık sahasında daha güçlü bir duruş sergilemesine gayret etmiştir. Tüm bunları yaparken Din (İslâm) ve eğitim unsurlarını daima ön planda tutmuş ve her ikisinin mezcedildiği bir yapı tesis etmiştir.¹⁷ Dolayısıyla yazarımızın da eserinde ayrı bir başlık halinde aktardığı gibi eğitimde müspet yönde fazlasıyla gelişim ve değişim olmuştur. Öyle ki Mekteb-i Mülkiyye'nin ve Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin masrafları, Abdülhamid Han'ın ceb-i hümâyunundan¹⁸ karşılamasıyla kurulmuş eğitim kurumlarıdır. Masraflarını karşılamakla kalmayarak ilgi alakasını daima bu okullarda ve öğrencilerin üzerinde tutmuştur. Festival havasında geçen eğlenceler düzenlenerek öğrencilerin motive edilmesini isteyen Sultan, bu faaliyetlere bizzat katılmasa da vekâleten vezirini göndererek öğrencilere sevgisini hissettirmekte idi. Öte yandan tarih, onun döneminde hizmete sunulan modern okullarda eğitim görenlerin marifetiyle 1908 ihtilaline sahne olmuş, ardından da Cihan Devleti Osmanlı hazin sonuna doğru ilerlemiştir.

Şiblî Nu'mânî, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye okullarını bizzat ziyaret ederek notlar tutmuş ve aktarmıştır. Buralara dair yaptığı tespitlere değinmeden evvel dönemin mevcut diğer eğitim kurumlarına ve tarzlarına değinmekte fayda olduğunu mülâhaza ediyoruz:

Mektebül-hukuk: Bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin temelini oluşturan Türkiye'nin en köklü Hukuk Fakültesidir. Eğitim süresi dört yıldır. Hem İslâm hem de Roma hukuku dersleri bir arada verilmiştir. Onların dışında; Fıkıh Usûlü, Ticaret Hukuku, Muhâkeme Usûlü, Ceza Kanunu, Deniz Hukuku, Siyasî Ekonomi, Avrupa Devletleri Hukuku, Hukuk Tarihi dersleri de okutulmaktadır.¹⁹

Mektebül-Hendese: 1883 yılında Sultan II. Abdülhamid Han tarafından kurulmuştur. Teknik Üniversitedir, eğitim süresi altı senedir.

Mektebül-Lisan (Yabancı Diller Fakültesi): Osmanlı Devleti'nde memurların yabancı dil öğrenmeleri için kurulmuş bir okuldur. Burada Almanca, Fransızca, Yunanca, Ermenice, Latince, İtalyanca ve Rusça öğretilmektedir.

Mektebül's-Sınâa: Mekteb-i Sanâyi-i Nefise-i Şâhâne adıyla bilinen güzel sanatlar fakültesi kastedilmektedir.

Mekteb-i Nüvvab: Dönemin İlahiyat/İslâmî İlimler Fakültesidir. Eğitim sisteminin kalitesinden oldukça memnun kalan Şiblî, değişen dünya düzeninde güncel sorunlara cevap verecek nitelikte olması bakımından bu okulu oldukça kıymetli görmüştür.

Mekteb-i Bahriyye: Gemi ve Denizcilik mesleğine dair bilgilerin ayrıntılı şekilde öğretildiği, Türk deniz kuvvetlerine subay yetiştiren Deniz Harp Okulu ve Lisesidir.

¹⁷ Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 5.

¹⁸ Osmanlılar'da doğrudan padişahın şahsî kullanımına ayrılan para ve buradan yapılan harcamaları ifade eden bir tabir. Detaylı bilgi için bkz: Halil Sahillioğlu, "Ceyb-i Hümayûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ceyb-i-humayun>.

¹⁹ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 121.

Mekteb-i Zirâa: Ziraat yüksek okuludur. Ziraat ve rençberlikle ilgili en geniş bilgiler verilmektedir.

Şiblî'nin eserinde zikrettiği bu okullar dışında Abdülhamid Hân'ın bizzat açtığı kurumlardan biri olan *Aşiret Mekteb-i Hümayunu* fazlasıyla dikkati celbetmektedir. Nitekim yazarımız Nu'mânî, ekseriyetle payitaht merkezli eğitim kurumlarının yanı sıra sair beldelerde de ivedilikle kaliteli, geniş çaplı ve düzenli eğitimin zaruretini dile getirmiştir. Bu bağlamda mezkûr mektep, 1892 yılında II. Abdülhamid Han tarafından Osmanlı Devleti'ndeki aşiret çocuklarının eğitimi için İstanbul'da kurulmuştur. Bu mektebin kuruluşundan maksat, devlet sınırları içinde bulunan Arap ve diğer aşiret reislerinin çocuklarının eğitim-öğretim ihtiyaçlarının karşılanması ve onların Türkçe öğrenmesini İstanbul'da sarayın nezâreti ve himayesinde bulunan bir okulda toplayarak sağlamaktır, aynı zamanda bu kurum sâyesinde söz konusu çocukların ve mensubu oldukları aşiretlerin Devlet-i 'Aliyye'ye ve hilâfete sadakatlerini arttırmak, bölgelerine döndüklerinde devlet maslahatına yönelik faaliyetlerde bulunmaları amaçlanmıştır.²⁰

Şiblî, bu saikle uygulamaya konulan hizmetin kıymetini “benzerine rastlanmaz” şeklinde ifade etmektedir. Bunlara ilaveten II. Abdülhamid döneminde özel eğitim alanında bir girişim olmuş ve İstanbul'da Osmanlı eğitim tarihinde ilk kez sağır, dilsiz ve körler için okul açılmıştır. Yönetimi süresince gerçekleştirdiği icraatların yanı sıra uygulamaya koyduğu eğitim politikalarıyla da dikkat çeken II. Abdülhamid'e *maarifperver* sıfatı kullanılmıştır. Bu sığata özellikle Maarif Nezareti ile ilgili resmî belgeler ve yazışmalarda olmak üzere dönemi içerisinde yazılan kitapların önsözlerinde rastlanmaktadır.²¹

1.2. Dönemin Eğitim Tarzı, İşleyişı ve Mahiyeti

- a) Fransız ihtilalinin Osmanlı eğitim sistemine ve dil öğrenimine etkisi olarak değerlendirilebilecek “Okullarda Fransızca Eğitimi”: Modern okulların açılmaya başlamasıyla Türkçe ve Arapça dışında Fransızca da derslere dâhil edilmiştir. Bu sâyede yeni sistemde eğitim görmüş askerî düzeydeki her bireyin Fransızca bilmesi dikkat çekicidir. Buradan ayrıca verilen dil eğitiminin kalitesine dair bir çıkarımda bulunmak da mümkündür. Çünkü Şiblî'ye göre yeni sistemde yetişmiş basit eğitimli bir kişi dâhi Fransızca bilmektedir.²² Günümüze kıyasla yıllarca verilen İngilizce eğitiminden kayda değer bir kazanım elde edemeden mezun olan öğrencilere karşılık bahse konu olan dönemdeki dil eğitimini örnek almakta fayda bulunmaktadır.
- b) Naklî ilimlerin yanı sıra aklî ilimlere verilen değer: Fizik, kimya, matematik, jeoloji gibi ilimler ciddi bir disiplin üzere öğrencilere verilmektedir. Verilen eğitim için staj denilebilecek deneyim kazandırılırken öğrenciyi teşvik edici ders materyalleri de tahsis edilmektedir.
- c) Tarih bilincinin kazandırılması: Makro düzlemde tarih eğitimi verilen yüksekokullarda müfredat; Osmanlı Tarihi, İslâm Tarihi ve Hz. Âdem'den itibaren başlatılan Peygamberler Tarihi şeklinde işlenmektedir. Böylelikle Osmanlı Devleti ve

²⁰ Bayram Kodaman, “Aşiret Mekteb-i Humanyûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (31.08.2022).

²¹ Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*, 28.

²² Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 122.

Tarihi İslâm Tarihinin, İslâm Tarihi de Dünya Tarihinin bir parçası olarak bütünleyici bir bakışla ele alınmaktadır. Bunlara ilaveten umumî tarih kapsamında Avrupa tarihi ve mukayeseli tarih öğretimi de yapılmaktadır.

- d) Resmi dil yanında diğer ilim dillerinin tahsili: Kadim Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Devlet-i 'Aliyye'de de eğitim müfredatı, ders kitapları ve diğer kaynaklar Arapça olduğu için medreselerde Arapça tahsiline ağırlık verilmiştir. Fakat ders anlatımlarında Türkçe tercih edilmiştir. Klasik Osmanlı dönemi için medreselerden mezun olanların büyük bir çoğunluğunun ana dillerinin yanı sıra Arapça ve Farsça gibi ikinci ve üçüncü bir dil bildiklerini de söyleyebiliriz.²³

Eğitim dilinin Türkçe olması beraberinde tercüme faaliyetlerini geliştirmiştir. Bu hususa daha önce değinmiştik ancak konuyla ilgili Şiblî'nin tespitini de aktarmakta fayda vardır. Yazarımız Osmanlı ve Hindistan arasında bir karşılaştırmaya başvurarak “tercüme kaynaklar üzerinden eğitim yapılmasında ne gibi sıkıntı veya kazanımlar vardır” konusunda Hindistan'daki İngiliz mandacılığına atıf yapmış ve şöyle bir fikir ileri sürmüştür:

“Türkçe, Osmanlı'da devletin dilidir. Bir devlette yabancı milletlerin diliyle eğitim vererek gelişmesine ve ilerlemesine ait bir örneği, dünyanın hiçbir ülkesinde gösteremezsiniz. İngiltere'nin ilerlemesi ve gelişmesi, eğitimin Latince'den alınarak İngilizceye çevrilmesiyle başlamıştır. Hiç şüphe yok ki Türklerin ilerlemesi ve gelişmesi mümkün olursa ancak kendi ana dilleri olan Türkçe eğitimle olabilecektir.”

Dil; toplum değerlerini oluşturan, yaşatan ve bunları bünyesinde muhafaza eden kültür hazinesidir. Dil olgusu onu kullanan milletin kafa ve düşünce yapısını, zihninin nasıl çalıştığını hâsılı mantığını ortaya koymaktadır. Dili bir tren rayı olarak düşünürsek vagonlar da söz konusu milletin değişik dönemlerini, yaşanmışlıklarını ve değerlerini temsil etmektedir. İşte bu trenin günümüze ve geleceğe ulaşmasını sağlayan raylar dil olarak nitelenebilir. Nasıl ki raylar olmadan tren ilerleyemez, ulaşım veya aktarım gerçekleşemez; dil de olmadan bir milletin kültürel varlığı, birikimi ne günümüze ne de geleceğe taşınabilir.²⁴

Kültürün temel unsuru olan dil aynı zamanda düşüncenin de kaynağıdır. Temel sorunumuz, dilin fakirleşmesiyle zihin dünyamızın da fakirleşiyor olmasıdır. Dildeki fakirleşme evvelemlerde zihin dünyamızın daralmasının bir sonucudur. Hasılı mesele yalnızca dilbilim meselesi değildir. Mesele, hayvan-ı nâtik olan insanın kendini bilme ve bulma meselesidir.²⁵

1.3. Dönemin Öğrenci Profili ve Yatılı Sistemi

Şiblî; Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Sultanî ve Mekteb-i Mülkiye'yi bizzat gidip tetkik etmiştir. Yemekhane, yatakhane ve dersliklerin düzeninden tutun öğrencilerin okul çıkışında sergiledikleri davranışa kadar ince ince îzâhatlarda bulunmuştur. Şiblî, okullardaki yatılı sistemin Batılı ülkelere nispeten en iyi şekilde uygulamaya konulduğunu ifade etmiştir.

²³ Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili Ve Yabancı Dil Meselesi”, *Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi* 39 (2017), 54.

²⁴ Ali Göçer, “Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* (2012), 55.

²⁵ İbrahim Kalın, *Açık Ufuk* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 31-32.

Daha önce zikrettiğimiz yüksekokulların beraberinde kampüs içinde yurtlar da inşa edilmiş ve tam bir düzen içinde idaresi gerçekleşmiştir. Öğrenciyi hem akademik hem de sivil hayata hazırlama noktasında son derece disiplinli bir sistem tesis edilmiştir. Yurtlarda her şeyin tek tip olması şart kılınmıştır. Hiçbir öğrencinin dış görünüşünden ekonomik ve toplumsal ayrıcalığının fark edilememesi sağlanmıştır. Ciddi bir yatırıma mâl olan eğitime yurt imkanlarının da eklenmesiyle yüksek rakamlar ortaya çıkmıştır. Yıllık yatılı ücretlerinin çok yüksek olmasına karşın Türkler gerek halk gerek devlet ricali nezdinde çok cömert davranmışlardır. Burs olarak niteleyebileceğimiz başlıklarla fakir öğrenciler de bu nimetten yoksun kalmayarak kaliteli eğitim ve yurt imkanlarından faydalanmaktadır. Şiblî'nin eserinde bildirdiğine göre dönemin Mekteb-i Sultanîsinde öğrencilerin iki yüz tanesi fakir ailelerin fertleridir. Sadece devlet ricali tarafından eğitim masrafları giderilen öğrencilerin sayısı yüz ellidir. Geri kalan elli talebe ise bizzat Padişah hazretleri tarafından okutulmaktadır. Bu noktada öğrencilerin kıyafetlerinden iâşe ve ibâtelere, kullandıkları mobilyalara kadar tamamıyla aynı kalite ve düzeyde bulunmaktadır. Şiblî Nu'mânî, eğitimdeki bu eşitliğin memleketi Hindistan'da da hayata geçirilmesi gerektiğini def'atle zikretmiştir.

Okullar salt eğitim odaklı katı bir disiplinle yönetiliyor gibi gelse de aksine öğrencilerin lehine pek çok uygulama bulunmaktadır. Örneğin okul sınırları içinde bulunan hamam, matbaa, nakkaşhâne, öğrencilerin gelişimlerini sağlayacak çeşitli alanlara dair materyaller mevcuttur. Bunlara ilaveten psikolojik olarak rahatlamalarına imkân veren içinde rengârenk balıkların yüzdüğü süs havuzları bulunmaktadır. Osmanlı geleneğinde suyun tedavi edici yönü her zaman kullanılmıştır. İşte bu okullarda da öğrencilerin rahatlamak için böyle bir alana sahip olması kıymetlidir.²⁶

Formalar, okuldan okula değişiklik arz etmektedir. Ceket yakalarına okulun ismi nakşedilmiştir. Öğrenciler, üniformalarını adeta kutsal bir eşya taşıyormuşçasına her an şuur ve disiplinle hareket etmektedirler. Zira sürekli giyme mecburiyetinde oldukları üniformalar okullarını temsil etmektedir. Dolayısıyla attıkları her adıma dikkat etmeleri, okullarına ve hocalarına yaraşır biçimde davranmaları gerektiğinin bilincindedirler. Özellikle okul çıkışlarında öğrencileri gözlemleyen biri başlarında bir komutan/hoca olmamasına rağmen inci gibi dizilerek sessiz, sakin ve vakarla dağılmalarını hayretle izleyebilmektedir.

Yatakhaneler elli ila altmış kişiliktir. İlk başta bu durumu garipseyen yazarımız daha sonra bu durumun alâmet-i fârikasını çok faydalı bulmuştur. Çünkü bu yatakhanelerde konaklayan öğrenciler her adımı topluca atmaktadırlar. Sabah aynı anda uyanır, öğrenci sayısına denk muslukların başına oturlar ve tek bir vanadan aynı anda tüm musluklardan su akar akabinde aynı anda su vanadan kesilirdi. Geç kalanlar için bu prosedür tekrar edilmez ve böylece su boşa akıtılmazdı. Ardından bir gözetmen eşliğinde etütler yapılırdı. Yine hep birlikte yemekhaneye gidilir, aynı anda yemekler yenirdi. Devamında okul saatinde herkes dersliklerine girer, akşamları da hep birlikte yataklara girilir ve uykuya dalınırdı. Hulâsa rutin işler olarak adlandırdığımız günlük faaliyetler de dahil olmak üzere öğrencilerin tüm günü topluca gerçekleşen eylemlerden meydana gelmektedir. Bu sâyede öğrencinin gerek sosyal gerekse akademik hayatta disiplin kazanması mümkün kılınmıştır. Öğrencilerin her şeyi birlikte yapmaları ve saçlarının tıraşına kadar aynı

²⁶ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 138.

görünümde olmaları beraberliklerini ve muhabbetlerini artırmaktadır. Bir diğer fayda ise daha önce zikredilen fakir ailelerden gelme talebeler, bir nebze daha görgülü olan ailelerin çocuklarıyla arkadaşlık ederek onlarla hemhâl olmuş ve öz güven kazanmış olurlardı.²⁷

Nu'mânî, seyahat etmesindeki asıl sebebin eğitim sistemlerini ve kütüphaneleri yerinde incelemek olduğunu, onlara ayrı bir ilgisi olduğunu kitabının başında belirtmektedir. Nitekim İstanbul'da da bu ilgisini oldukça belli etmiştir. İncelemeleri sonucunda müspet yönlerinin yanı sıra bazı eleştirilerde de bulunmuştur. Daha ziyade yanlış olarak değil eksiklik olarak değerlendirdiği konulardan biri ilmî çalışma derneklerinin olmayışıdır. Yani öğrencilerin okul dışında hitâbet kabiliyetini, bir konuyu araştırma yetisini kazanabileceği kurumların bulunmamasıdır. Zira kendi ifadesiyle bu yeni sistemde eğitim görmüş insanlardan beklenen asıl amaç şuurlu, uyanık, serbest görüşlü kısaca liderlik vasıflarını kendisinde mezcedeceği yeterli donanıma sahip bireylerin yetişmesidir. Bu noktada öğrenciyi sözünü ettiğimiz amaçlar doğrultusunda destekleyecek dernek veya vakıflar önem arz etmektedir.

Bir diğer eksiklik ise bu ihtişamlı, kaliteli yüksekokulların sadece Payitahtta bulunmasıdır. Şiblî'nin araştırmalarına göre söz konusu dönemde Beyrut, Şam, Halep ve Kudüs gibi kadim İslâm şehirlerinde bilimsel olarak niteleyebileceğimiz yeni tarzda okul bulunmamaktadır. Şiblî'nin dikkatini çeken konulardan bir diğeri ise yeni eğitim tarzlı diye nitelediğimiz okulların hepsinin devlet eliyle kurulmuş olmasıdır. Millet olarak kurulmuş bir okul o zamanlar henüz mevcut değildir. Bu konuyu satırlarında şöyle geçirmektedir:

“Bir devlet ne kadar güçlü ve zengin olursa olsun ülkenin tüm ilmî ihtiyacını karşılaması mümkün değildir. Böyle bir beklenti içinde olmak veya bu yönde gayret sarfetmek o milletin beyin ve manevi yeteneklerinin iflasına yol açar. XIX. yüzyılın Avrupası'na baktığımızda isimlerini çokça duyduğumuz Cambridge, Oxford gibi okullar milletin öz çabasıyla kurulmuş eğitim kurumlarıdır.”²⁸

Yazarımız, her ne kadar İslâm kültür kodlarıyla yoğrulmuş olsa da Müslüman toplumların birbirinden farklı düşünce yapıları bulunmaktadır. Buradan hareketle Şiblî, dışarıdan bir gözle yaptığı eleştirinin alt dinamiklerinde daha ziyade Osmanlı tebaasının ve hayırsever halkın dini usullere uygun eğitim veren medreselere kıyasla henüz çok daha yeni kurulmuş modern okullar konusunda tereddüt yaşaması ve mesafeli durması yatmaktadır. Sosyolojik açıdan inceleyecek olursak bir geçiş dönemi olması sebebiyle bu durum makul karşılanabilir. Toplumun mevcut şartlara alışmasının veya onları benimsemesinin zaman alacağı da ifade edilebilir.

2. Medreseler

İslâm eğitim sisteminin temel kurumu olan medrese Osmanlılar döneminde fizikî şartları, mimarî özellikleri, programı ve temsil ettiği zihniyetle önemli gelişmeler göstermiştir. Zira medreseler, Devlet-i 'Aliyye'de kuruluşun XIX. yüzyıla kadar devlet ve toplumu bir ölçüde kanalize eden, ilmî ve fikrî hayatta belirgin izler bırakan kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen başlangıçta medreseler dinamizm kaynağıyken zamanla söz konusu canlılığını yitirmiş, esnekliğini

²⁷ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 123-129.

²⁸ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 130-131.

kaybetmiş, daha da önemlisi kendini yenileyecek zihniyet gelişim ve dönüşümünü maalesef sağlayamamıştır.²⁹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde hâsıl olan bu durum Şiblî Nu'mânî'nin de dikkatini oldukça çekmiştir. Yaşadığı üzüntüyü şu şekilde ifade etmiştir:

“Seyahatim neticesinde geleneksel medrese eğitiminin çöküşüne bizzat şahit olmam tüm iyi duygularımın, umudumun ve neşemin yitip gitmesine neden olmuştur. Ben yeni sistemi beğeniyorum fakat eskiden beri süre gelen medrese sisteminin devam etmesi elzemdir. Bununla birlikte bu eğitim tarzının bu şekilde devam etmesinin İslâm ümmetine bir fayda sağlamadığını ve anlamsız olduğunu görerek ister istemez elem ve ızdırap duyuyorum.”³⁰

Bu düşüncelerine ek olarak yaptığı gözlemlere dayanarak şunları söyleyebiliriz: Osmanlı medrese sisteminin zirvesi olarak niteleyebileceğimiz XVI-XVII. asırlarda müthiş bir ilmî telakkiye kaynaklık etmiş bu kurumların İslâm medeniyeti ve dünya halkları için kıymeti paha biçilemezdir. Gelecek asırlarda değişen dünya düzeniyle medreseler maalesef eski ihtişam ve işlevini diri tutamamıştır. Bu medreselerin başarılı oldukları dönemlerin medeniyet, bilgi ve kültürünü temsil ettiklerini göz önünde bulundurduğumuzda onları hakîr görmek büyük haksızlık olacaktır.³¹ Nitekim medreseler, bizlerin mayasını oluşturan kadim bir müessese olarak tarihî değerlerimizdendir. Kayıtlara baktığımızda Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım (ö. 1920) ve Mustafa Hayri (ö. 1921) Efendiler döneminde gerekli dinamizmi kazanmak adına medrese ıslahı yapılmak istenmiştir. Bu sebeple İslâmî Medâris Komisyonu oluşturulup konuya dair çeşitli nizamnâmeler hazırlanmıştır. Geleneksel yapısından tamamen farklı, mektep tarzında yeni program, dârü'l-hilâfe medreselerinde uygulanmaya başlandıysa da istenilen sonuca ulaşılamamıştır ve tarihi bir gerçeklik olarak karşımıza çıkan Tevhîd-i Tadrîsat kanununun neşrinden on üç gün sonra bütün medreseler kapatılmıştır.³²

Hindistan'da da medreselerin akıbeti benzeri bir seyir izlemiş ve İngiliz hakimiyeti sonrasında eğitim tartışmalı konular arasında yerini almıştır. Uzun yıllar maruz kaldıkları İngilizlerin saldırılarıyla Hindistan'ın Müslüman şehirlerindeki İslâmî yapıların pek çoğu zarar görmüş, bundan medreseler de etkilenmiştir. Geleneksel medrese eğitimi Bâbürlü Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Batı tarzı yapılanma içerisine sokulmak istenmiş ve medreselerin yerine kolejler alternatif olarak getirilmiştir. Hindistan Müslümanlarını tek çatı altında birleştirip dinî, ahlakî ve ilmî bütünlük sağlama gayesiyle hareket eden Nedvetü'l-ulemâ cemiyeti, ülkelerinin içinde bulunduğu sıkıntılara çıkar yol aramış ve nihayetinde bünyesinde özel araştırma merkezleri ve enstitüler de bulunduran Dârülulûm kurulmuştur. Şiblî Nu'mânî ve arkadaşları tarafından 1914 yılında A'zamgarh'ta açılan Dârü'l-musannifîn söz konusu araştırma merkezlerinin en önemlilerinden kabul edilmektedir. Şiblî Akademisi olarak da bilinen bu kurum, içinde çeşitli yazma eserler barındıran zengin bir kütüphaneye sahiptir ve günümüzde de faal durumdadır.³³

3. Kütüphaneler

²⁹ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 06.09.2022).

³⁰ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 145-146.

³¹ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 148.

³² İpşirli, “Medrese”.

³³ Azmi Özcan, “Nedvetü'l-Ulemâ” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 06.09.2022).

Yolculuğunun asıl amaçlarından birinin İslâm ülkelerindeki kütüphaneleri incelemek olduğunu belirten Şiblî, İstanbul'daki kütüphanelere ve içindeki kitaplara ayrı bir değer atfetmektedir. Kütüphaneler, XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilmî ve kültürel terakkisine önemli katkılar sağlamıştır. Birçok hükümdar, bürokrat, devlet görevlisi, bilim ve din adamı kütüphanelerin oluşturulması aynı zamanda da vakfı hususunda teşvik ve destekte bulunmuştur. Müellifimiz de bu noktada İstanbul'un İslâm Dünyası'nda Arapça yazılmış eser bazında merkez konumda olduğunu belirtmektedir.³⁴ Ona göre İstanbul kütüphanelerini değerli kılan asıl husus içinde barındırdığı kitapların nadide eserler olmasıdır.

İstanbul'daki kütüphane sayısının kırk beş olduğunu ifade eden Şiblî, yaklaşık yirmi beş tanesini ismen zikretmiştir: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Camii Kütüphanesi, Fatih Camii Kütüphanesi, Bayezid Camii Kütüphanesi, Nur-i Osmaniye Kütüphanesi, Yol Camii Kütüphanesi, Eski Hamidiye Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Şeyhülislâm Âşir Efendi Kütüphanesi, Yeni Hamidiye Kütüphanesi, Nakîbüleşraf Esad Efendi Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, Lale Kütüphanesi, Valide Sultan Camii Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa Kütüphanesi, Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Kadızade Sultan Mehmet Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, Mehmet Efendi Kütüphanesi, Mihrişah Kütüphanesi Mustafa Efendi Kütüphanesi, Mehmet Murat Efendi Kütüphanesi, Ragıp Paşa Kütüphanesi, Tevfik Efendi Kütüphanesi.

Bu sıralamanın ardından kütüphanelerin açılmasına öncülük eden ve destek veren zatlar için şu tespitte bulunmuştur.

“Kütüphanelerin isimlerinden de anlaşıldığı üzere ekserisi paşalar ve üst düzey devlet yetkilileri tarafından kurulmuştur. Başka milletlerde bu zümre, nispeten bir cahiller kitlesidir. Türkler de ise bu kütüphaneler, mezkûr kesimin üstün eğitim görmüş ve bilgi derecesi yüksek kimseler olduklarının ispatıdır. Pek çok kütüphanede onları vakfedenlerin kendi eserleri ya da onların elleriyle yazdıkları başkalarına ait kitaplar bulunmaktadır. Bu kitapların değeri onların ilim zevkini ve geniş bakış açılarını anlatan belgelerdir. Hepsi de halkın hizmetine vakfedilmişlerdir. Bu gibi önemli işler açısından itiraf etmek gerekiyor ki ilim yolundaki cömertlikte Türklerin derecesi bütün Müslüman milletlerin derecesinden daha üstündür.³⁵”

Osmanlı'da XIX. yüzyılın başlarına kadar kütüphanelerin bağlı bulunduğu vakıfların idaresi Evkâf-ı Hümâyün müfettişliğince yürütülmüş, hicri 1242 yılında Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti kurulmasıyla kütüphanelerin teftiş ve idaresi Evkaf müfettişliğine devredilmiştir.³⁶ Demek oluyor ki kütüphanelerin denetimi ve işleyişi daima devlet kontrolünde olmuştur. Bu sebeple uzun yıllar geçse de nadide eserlerin korunması mümkün kılınmıştır. Bu kütüphanelerde bulunan kitapların korunmasında son derece titiz davranılmıştır. Bazı kütüphanelerde kitapların büyük bir kısmı altınla tezhiplenmiş ve son derece güzel bir yazıyla muhafaza edilmiştir. Yunan, Mısır dönemlerinden tutun Abbasi Devletindeki tercüme faaliyetleri kapsamında ortaya çıkmış eserlere

³⁴ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 162.

³⁵ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 163-164.

³⁶ İsmal E. Erünsal, “Kütüphane” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15.09.2022).

kadar pek çok kadim yazmalar yine bu kütüphanelerde korunmaktadır. Bir diğer mühim husus ise buralarda mevcut olan kitapların muhtevası yalnızca İslâmî ilimlere ait olmayıp değişik bilim dallarında başucu niteliğinde eserlerin yer almasıdır.

Başka yerde ikinci bir nüshası bulunmayan eserler İstanbul'un güzide kütüphanelerinde yer almaktadır. Şiblî Nu'mânî bu gibi eserlerini bir kısmını zikrettikten sonra şu yakınmayı dile getirmiştir:

“Böylesine eşine rastlanmayan ve hiçbir yerde bulunmayan kitapların bir kenarda öksüz, kimsesiz gibi bırakılmasına tarif edilmez bir üzüntü duymaktayım.”

Şiblî 'nin de ifade ettiği gibi pek çok ilim dalında eşsiz eserler İstanbul kütüphanelerinin raflarını süslerken, İslâm alemince bunlara gerekli değerin verilmemesi yani lâyıkıyla okunup ilmî çalışmaların yapılmaması maalesef üzücü bir durumdur. Bu konuya dair Şiblî “Bütün İslâm dünyasında eğitim ve öğretimin kalitesi ve işlevi öyle bir düştü ki okul dışında insanlar bilgi dağarcıklarını geliştirmeye çalışmıyorlar. Bunun sonucu olarak da İslâm ümmetinde yenilenme ve çağın sorunlarına yeni İslâmî görüşler ortaya koyma yeteneği yitiriliyor.” ifadelerinde bulunmuştur.³⁷

4. Dergi, Gazete ve Basımevleri

Osmanlı'da ilk Türkçe gazete yayını gibi çeşitli basın faaliyetlerinin, pek çok yenileşme ve değişimin yaşandığı II. Mahmud (1808-1839) devrinde devlet eliyle gerçekleştiği bilinmektedir.³⁸ Gazete ve dergiler kültürlerin büyük bir parçası konumuna gelmiştir. Söz konusu basın faaliyetleri yayınlandığı dönemin kodlarını barındırması sebebiyle tarihçiler için önem arz etmektedir. Şiblî Nu'mânî, Osmanlı'daki yayıncılık faaliyetlerine dair yazma özgürlüğünün olmamasından dolayı eleştiride bulunmaktadır. Zira serbestçe yazabilme fırsatı verilmeyen bir dilde üstün düşünme, güçlü anlatım ve kuvvetli ifade gelişemeyeceğini ifade etmiştir. Bunlara ilaveten önemli bir noktayı da göz ardı etmeyerek şu sözleri sarf etmiştir:

“Bütün bunlara rağmen şu gerçeği de teslim etmeliyim ki gazetelerin her önüne geleni özgürce yazmaması Türk siyasî idaresi bakımından önemli bir zorunluluktur. Vatandaşların değişik dinlerde olması, diğer devletlerle kıyasıya mücadele, provokatörlerin kışkırtmaları, yandaş gazetecilik faaliyetleri kısıtlamaları mecbur kılmıştır. Bunlar, ifade özgürlüğünü garantilemiş olan devletlerin bile uyguladığı yaptırımlardır.”³⁹

Gazete ve dergiler, halka okuma zevkini aşılamıştır. Bu minvalde İstanbul sokaklarında bol miktarda kahvehane/kıraathane bulunmaktadır. Buralarda çay, kahve eşliğinde günlük gazeteler ve aylık dergiler okunarak bir kültür inşa edilmiştir. Şiblî Nu'mânî, Türklerde gördüğü bu alışkanlık üzerine Hindistan'daki eksikliğe atıfta bulunarak şu tespitlerde bulunmuştur:

“Ne yazık ki Hindistanlılar böyle şeylerden zevk almıyorlar. Daha ziyade bir ahabın evine birkaç dost buluşup sohbet etmektedirler. Ama bu tarz buluşmaların iki büyük eksikliği var. Birincisi: Dost meclisleri ferah, temiz ve açık havada olmalı ki beden sağlığına da yararı

³⁷ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 172.

³⁸ Kenan Demir, “Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849- 1923)”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (2016), 73.

³⁹ Nu'mânî, *Seyahatnâme* 156.

olsun. ikincisi: Hindistan'daki buluşmalar özel yani halka kapalı olması sebebiyle gıybet etme gibi faydasız, lüzumsuz şeylere zemin hazırlamaktadır. Halbuki Osmanlı tipi kahvehanelere herkes geldiği için başkalarının iştirakine diye mâlâyânî mevzulardan konuşmaya insanlar hicâb duyar ve çirkin sözler söylenemez.”⁴⁰

5. Kitap Yayınlama Prensipleri ve Basımevleri

Osmanlı'da 1856 yılı itibarıyla kitap basımı belli bir prosedüre tâbi idi. Matbaacıların öncelikle kitap basacaklarını Takvimhâne Nezaretî'ne bildirmeleri ve belirli miktardaki vergiyi ödemeleri gerekmektedir. Akabinde gerekli şartları sağladığı tespit edilen matbaacıların basım çalışmalarına izin verilmektedir. Bunların yanı sıra matbaaların zararlı, aykırı, yasaklı kitap basma ihtimallerine karşı Takvimhâne Nezaretî'nden bir görevli, matbaalarda ne tür kitaplar basıldığını denetlemek için görevlendirilmektedir. Söz konusu denetim sonucunda kitabın basılmasında veya yayımlanmasında mevzuata aykırı bir durum veya sakınca görülmezse ruhsatnâme verilmektedir.⁴¹

Bu denli titizlikle davranılmasından maksat meydana gelebilecek herhangi bir provokasyon, devlete, millete veya İslâm'a karşı yıpratma ve iftiralara mâni olabilmektir. Ancak devletin bu mercii de tabii ki denetlenmeye muhtaçtır zira bu makamdaki görevlilerce çeşitli suistimler de hasıl olmaktadır.⁴²

Şiblî Nu'mânî, seyahatinde İstanbul'da yayınlanan Maârif (dönemin en ünlü haftalık dergisidir), Resimli Gazete, Tasvir-i Cihan ve Servet-i Fünun gibi dergilerin bir kısmını bizzat incelemiş ve bu dergilerin hepsinin kâğıdının, temizliğinin ve yazı biçiminin kısaca düzen ve baskı kalitesinin Avrupa'nın ünlü dergileriyle boy ölçüşecek durumda olduğunu ifade etmiştir. Devam eden satırlarda Şiblî, “Türkiye’de ilim ve teknik bilgiler her geçen gün gelişmektedir. Her ilim dalında devamlı kitaplar yayınlanmaktadır. Bu açıdan Türkler Asya kıtasında en önde gelmektedir.” sözleriyle Türklerin ilmî hayata verdiği katkıyı gözler önüne sermektedir.⁴³

Türklerin ilme verdikleri değer sebebiyle basılan kitaplar da o derece kıymet görmektedir. Basımevleri hususunda Şiblî'nin dikkatini çeken ve üzüntüsüne neden olan şey çoğunun azınlıklara ait olmasıdır. Müslümanlara ait en gözde basım evleri: Tercüman-ı Hakikat, Şirket-i Sahafiyye, Matbaa-i Osmaniye'dir. Özellikle Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniye tamamen Müslümanların ortaklığıyla kurulmuş olduğu için kıymetlidir.

Şiblî Nu'mânî, eserinde Şemseddin Sami (ö.1904)'den övgüyle bahsetmektedir. Onun, *Kâmûsü'l-a'lâm* adlı meşhur tarih ve coğrafya ansiklopedisini neşrettiği dönemde İstanbul'da bulunan Şiblî, eserin alıntı yaptığı kaynakların ne denli güvenilir olduğunu bizzat kendisi belirtmektedir. Tarih bilgisinin yanında *Kâmûsü'l-a'lâm*'da yer alan haritalar ise ayrıca dikkatini çekmiş ve bu hususta Şemseddin Sami'yi Avrupalı yazarlarla denk hatta üstün tutmuştur.⁴⁴

Şiblî'nin eserinde isimlerini andığı, dönemin meşhur yazar ve şahsiyetleri ise şunlardır: “Payitahtın şairi” olarak nitelediği Muallim Naci (ö.1893), Ebuzziya Sami (ö.1913), Ali Nusret Bey

⁴⁰ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 106-107.

⁴¹ Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 5 (2012), 97.

⁴² Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 158.

⁴³ Nu'mânî, *Seyahatnâme* 159.

⁴⁴ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 152.

(ö.1913). Bunlara ilaveten Ahmet Mithat Efendi (ö.1912) ve Cevdet Paşa (ö.1895) için ayrı başlıklar açan Şiblî, Ahmet Mithat'ın iyi bir ilim adamı olduğunu ve Türkiye'yi Avrupa'da oryantalistlere karşı başarıyla temsil ettiğini ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'dan ise devlet kademelerinde üst mevkilere gelmesine rağmen ilmî çalışmalara verdiği katkılardan dolayı ve kendisiyle son derece iyi durumda olan Arapçasıyla anlaşabildiği için ayrıca bahsetmektedir.⁴⁵

Sonuç

XIX. yüzyıl hem İslâm hem de Batı medeniyetinin arayış halinde olduğu bir dönemdir. Bu arayış neticesinde dönemin Müslüman ilim adamları, İslâm medeniyetinin önceki yüzyıllarda sahip olduğu merkezîliği yeniden kazanmak için çalışmalar yürütmüştür. Hintli âlim Şiblî Nu'mânî, aynı saikle çağın sorunlarına çözüm arama noktasında İslâm medeniyeti tasavvurunu ön plana çıkararak bu minvalde gayret sarfetmiştir. Medeniyetimizin yüzyıllarca birikim yaptığı ilim havzalarına seyahatler gerçekleştirip öncelikle ata toprağı Hint Alt Kıtasında ardından da topyekûn İslâm coğrafyasında bir diriliş ateşi yakmanın mümkün olabileceğini ön görmüştür. Nihayetinde 1892 yılında çıktığı yolculukla Müslümanların modern çağ seyyâhlık faaliyetlerine önderlik etmiştir.

Derin bir muhabbet duyduğu Osmanlı'ya ve İstanbul'a vardıkdan itibaren hızla araştırma ve incelemelerine başlamıştır. Burada öncelikle; ilk, orta ve yüksek okulları, askerî ve sivil eğitim kurumlarını, kütüphaneleri bir eğitimci gözüyle incelemiştir. Özellikle eski ve yeni eğitim modelleri hususunda mühim gözlemleri olmuştur. Zira kendisi kadim İslâm toplumlarının ivedilikle Kur'an ve Sünnet merkezli yeni bir eğitim metoduna geçiş yapması gerektiği kanaatindeydi. İstanbul'u halihazırda hilâfet merkezi olması sebebiyle bu geçişin başlangıç istasyonu olarak görmekteydi. Ziyareti sırasında geniş kapsamlı bir inceleme yaparak yalnızca eğitim sistemine dair bilgiler değil öğrencilerin ahlakî davranışlarından kütüphanelerde inceleme fırsatı bulduğu kitapların kenar süslerine kadar çok ince detayları eserinde zikretmiştir. Bunlara ilaveten İstanbul'un mimarîsine, Osmanlı'nın devlet işleyişine, dönemin mühim yazarlarına, basın-yayın kuruluşlarına, İstanbul'un gözde sembollerinden Selâtin camilerine, tarihî yarımadaının turistik mekânlarına, Türklerin ahlak, adet ve toplum yapılarına ve derin muhabbet duyduğu dönemin Halifesi Abdülhamid Han'la olan münasebetine dair pek çok değerli bilgiyi Müslüman ilim adamı kimliğiyle okurlarına aktarmıştır.

Şiblî'nin bu seyahatine ilmî, kültürel bir yolculuk gözüyle bakılmakla birlikte altında yatan sâiklerden biri de İngiliz işgali altında olan Hindistan ile halâ tek umut kaynağı olan hilafet merkeziyle hassaten Halife Abdülhamid Han'la bağı güçlü ve diri tutmaktır. Bu noktada Nu'mânî, mezkûr dönemin Hint Müslümanlarının ilk elçisi olarak nitelendirilmektedir. Hülâsa Hindistanlı tarihçi, akademisyen, âlim Şiblî Nu'mânî, İslâm ümmetinin sorunlarına çare aramak ve ilmî çalışmalar yapmak amacıyla İstanbul'da ve diğer memleketlerde önemli incelemeler de bulunmuştur. Bu seyahatinden elde ettiği ilmî birikim ve tecrübelerle de hem ülkesine hem de İslâm'a büyük katkılar sunmuştur.

⁴⁵ Nu'mânî, *Seyahatnâme*, 153-154.

Kaynakça

- Avcı, Nilay. “Osmanlı-Türk Toplumunda Çeviri Etkinliği Üzerine Tarihsel Bir İnceleme” 4, sy 1 (2020): 9.
- Birinci, Züleyha. “Şiblî Nu'mânî'nin Kelâm Tarihine Bakışı” 4, sy 2 (2020): 1-23.
- Çiftsüren, Arzu. “Şiblî Numani'nin Seyahatnamesinde İi. Abdülhamid Ve Gazî Osman Paşa”. *Doğu araştırmaları Dergisi*, sy 18 (2018): 5-16.
- Demir, Kenan. “Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849- 1923)”. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016.
- Demir, Şerif. “Xix. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim”. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 0, sy 13 (2015): 435-47. <http://search/yayin/detay/206194>.
- Demirel, Fatmagül. “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sy 5 (06 Aralık 2012). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/951/10719>.
- Erünsal, İsmail E. “Kütüphane”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutuphane>.
- Göçer, Ali. “Dil-Kültür İlişkisi ve Etkileşimi Üzerine”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2012, 50-57.
- Gündüz, Mustafa. “İi. Abdülhamid Dönemi Eğitimi Ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar” 6, sy 12 (2008): 243-86.
- İpşirli, Mehmet. “Enderun”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/enderun>.
- İpşirli, mehmet. “Medrese”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese>.
- Kalın, İbrahim. *Açık Ufuk*. 1. İstanbul: İnsan, 2021.
- Kanat, Sedat. “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Eğitim Politikaları Ve Toplumsal Zihniyet”. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8, sy 15 (23 Nisan 2018). <https://doi.org/10.29029/busbed.342853>.
- Kodaman, Bayram. “Aşiret Mekteb-i Hümayûnu”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/asiret-mekteb-i-humayunu>.
- Nu'mânî, Mevlânâ Şiblî. *Anadolu Suriye Ve Mısır Seyahatnamesi*. Çeviren Yusuf Karaca. İstanbul: Ravza Yayınları, 2016. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleosm/findrecords.php>.
- Özcan, Azmi. “Nedvetü'l-Ulemâ”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 06 Eylül 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nedvetul-ulema>.
- Özkan, Selim Hilmi. “Osmanlı Devleti'nde Eğitim Dili Ve Yabancı Dil Meselesi”, sy 39 (2017). https://www.academia.edu/34147235/Osmanlı%20Devletinde_Eğitim_Dili_ve_Yabancı_Dil_Meselesi.
- Parmaksız, Esmâ. “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) eğitim sistemi, eğitim yapıları ve askeri rüşdiyeler”. Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008. <http://dspace.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/1965>.